

O POČETKU KULTURNE MISIJE ZETSKOGA DOMA

Luka I. Milunović

Besides the great significance of the mission of the Zetski Dom for the Montenegrin culture and social being in Montenegro in general, which was accomplished through the activities under the roof of this edifice realised during more than a century, this paper refers to the very beginnings of these endeavours. The author also tried to point to the issues which have been tackled since the very beginning of the social activity in the Zetski Dom and which remained relevant throughout decades.

U nekoliko prilika smo i do sada jubilarnima povodima skretali pažnju na važnije događaje iz kulturne prošlosti Crne Gore. Imali smo na umu uvijek bar dva dobra razloga: (1) navlaštito – značaj smoga događaja, ali i (2) činjenicu da je Crna Gora naročito tokom 20. stoljeća sa različitih razloga propustila priliku (zaboravljala) da se, jubilarnim (ili kojim drugo) povodom, na adekvatan način odnese prema nekome od crvenih slova iz svojega kulturnoga kalendara. Uvijek kada smo isticali jubilarni povod uz pokretanje neke teme pledirali smo na potpuno odsustvo svih oblika svečarstva, te ukazivali na priliku da se intenzivnijim angažovanjem premosti propušteno tako što će se prikupiti i prezentirati javnosti nova, potpunija saznanja o, ili povodom, događaja o kojemu je riječ.

Naredna, 2018. godina donosi jubilej¹ značajnoga događaja iz povjesnice crnogorske kulture. Desilo se, ustvari, kako to obično i biva, nekoliko događaja – važnih odrednica u razvoju crnogorskoga pozorišta i kulture uopšte. Pobrajaćemo događaje redosljedom kojim ne želimo sugerirati njihov odnos po važnosti: (1) Nominalni vlasnik – društvo Cetinjska čitaonica *trajno se smjestilo* i počelo koristiti prostor u, doduše, još uvijek građevinski nedovršenoj, Zetskome domu. (2) Prvi pozorišni *plakat* (objava, afiš) za predstavu u domaćoj produkciji objavljen je u crnogorskoj periodici. (3) Data je *prva predstava* na sceni Zetskoga doma. (4) prvi put je crnogorska *pozorišna publika* ušla u zdanje i naročitu salu namijenjenu teatru, scenskima zbivanjima i kulturi uopšte. (5) Prva predstava u Zetskome domu razdvaja dvije *etape* [završava se početna (1884-1888) i počinje druga (1889-1909)] prvoga perioda u razvoju kontinuiranoga pozorišnoga života u Knjaževini Crnoj Gori koji možemo dokumentovano pratiti.

Pomenuti događaji, te sa njima povezane neposredne aktivnosti, odigrali su se tokom četrdesetak dana, odnosno od kraja oktobra do početka decembra 1888. godine. Posmatrani u međusobnoj povezanosti navlaštito, ali i svaki pojedinačno, događaji o kojima govorimo otvaraju čitav niz pitanja i pri tome nude mogućnosti za razmatranja raznih aspekata kulturne, ali i društvene zbilje u Crnoj Gori počevši od osamdestih godina 19. stoljeća. Događaji takođe ukazuju na neposredno aktuelne mogućnosti (snagu) države, te pravce kretanja, kako tekućega, tako i mogućega, društvenoga života. U svjetlosti kulturnih događaja jasnije su vidljivi nagovještaji, osnova i začeci

¹ U Crnoj Gori pomen jubileja vezanih za godine koje se završavaju cifrom 8 bude asocijacije na različite burne događaje, obično ne iz oblasti kulture. Pominjući jubilej (1888-2018) na koji ovom prilikom skrećemo pažnju želimo dati doprinos da događaji iz sfere kulture postanu dominantni u našem zajedničkomjećanju .

predstojećih zbivanja koja će se odigravati na prostoru Crne Gore tokom druge, ratne decenije 20. stoljeća, ali i kasnije. Zaslužuje dakle, makar kraćim osvrtom posvetiti pažnju pomenutima događajima prateći ih u hronološkome nizu.²

1. Prvi domaćini u Zetskome domu

Nominalni vlasnik – društvo *Cetinjska čitaonica*, uselilo se o Mitrovdanu 1888. godine i počelo koristiti prostor u još uvijek građevinski nedovršenome i neuređenome Zetskome domu. Mada je izgradnja počela nekoliko godina ranije (kamen temeljac položen 1. maja 1884. god. na velikoj državnoj svečanosti organizovanoj tim povodom) uz donatorsku akciju koja je u čitavoj zemlji zaista masovno podržana, zdanje još nije bilo potpuno završeno. Poslije više od četiri godine srijetamo se sa veoma indikativnom ilustracijom koja govori o ekonomskoj snazi države, ali i njenih stanovnika – donatora, kao ključne podumijente na koju su nosioci kuturnih pregnuća mogli računati u Knjaževini Crnoj Gori.³

O planiranim namjenama i shvatanju značaja pretpostavljene misije Zetskoga doma – prvoga zdanja namijenjenoga potrebama prije svega kulture najšire shvaćene, ali i nauke, informisanja, opšte edukacije stanovništva i zabave – možemo dosta pouzdano govoriti oslanjajući se, sa jedne strane, na dva proglašenja u glavnome državnome listu objavljenima povodom početka njegove izgradnje, te oficijelnih bešeda izrečenih na državnoj

² Ovima događajima smo u našima radovima i do sada posvećivali pažnju sa raznih aspekata. Kada je u pitanju razvoj crnogorskoga pozorišta u posmatranome periodu vidi: Luka I. Milunović, *Pozorište Zetski dom 1884–1896*, Cetinje, 2006.

³ „Koliko se kraj dobre volje dade uraditi i u siromašnoj našoj zemlji svjedok je naš ‚Zetski dom‘“, „Braćo Crnogorci“, *Glas Crnogorca*, XIII/1884, br. 37, str. 4.

svečanosti povodom polaganja kamena temeljca, sa druge strane. Početne, 1884. godine *Glas Crnogorca* je objavio dva, veoma opširna proglasa (datirani: 1. marta i 8. septembra), koja su naslovljena: „Braćo Crnogorci“, a potpisuju ih predsjednik i članovi *Glavnoga odbora čitaonice cetinjske*. U proglasima se obavještava javnost o izgradnji Zetskoga doma, ističu buduće funkcije ovoga zdanja i pozivaju svi koji to mogu da dobrovoljnima prilozima pomognu ovo pregnuće. Za Zetski dom se u prvome proglasu kaže: „U tom zdanju, osim mjesta za čitaonicu, biće napravljene dvorane za biblioteku sa zbirka i jedna poviša dvorana za skupove, besjede, pozorišne predstave, gimnastiku i druge korisne narodne radove i zabave. U Zetskom Domu biće također određen lokal za narodni muzej, u kojem će se skupiti i smjestiti sve stvari, koje imaju kakvog značaja za našu zemlju u pogledu istorijskom, etnografskom ili ma kakvom drugom.“⁴

Glavni pregaoci podizanja Zetskoga doma, što će reći najviša državna vlast, su bili svjesni važnosti ustanovljavanja institucija koje pominju pa to i naglašavaju u nastavku citiranoga dijela proglasa: „Krajnje je vrijeme, da se već jednom i kod nas otpočne raditi na ovoj stvari; jer svakome je danas poznato od kakvog su značaja dobro urađeni muzej za nauku i poznavanje otačestvene istorije i prošlosti na osnovu koje svaki narod treba da zida zgradu svoje budućnosti.“ U drugome proglasu, pored odnosa prema tekućima pitanjima potencira se širina značaja izgradnje prvoga zdanja kulture u Crnoj Gori: „‘Zetski Dom‘ je svojina cijele Grne Gore i svijeh Crnogoraca, ne samo današnjih nego i svijeh koji će poslije nas doći“.⁵

Dok govorimo o izgradnji Zetskoga doma nikako ne treba zaboraviti i međunarodni aspekt sa kojega se takođe može

⁴ „Braćo Crnogorci !“, *Glas Crnogorca*, XIII/1884, br. 10, str. 4.

⁵ „Braćo Crnogorci“, *Glas Crnogorca*, XIII/1884, br. 37, str. 4. Oba oglasa integralno su objavljena u: *Donatori Zetskoga doma: Dugo dopunjeni i prošireno izdanje*, / Luka I. Milunović, Cetinje, 2006, str. 23-28 i 51-55.

posmatrati ovo pregnuće. Pokretanje pozorišnoga života i sama izgradnja pozorišta je imalo, ili je po želji vrha vlasti, trebalo da ostvari i međunarodne bonitete za Knjaževinu Crnu Goru. Izvještavajući čitaoce u zemlji, ali naročito one u inostranstvu, o velikoj kulturnoj i državnoj svečanosti upriličenoj povodom polaganja kamena temeljca Zetskome domu *Glas Crnogorca* na prvoj stranici, u uvodniku, donosi elaboraciju dubine promjena koje su poslije Berlinskoga kongresa nastupile, ili ubrzo treba da nastupe u državnoj politici Knjaževine Crne Gore.

Pišući o početku izgradnje Zetskoga doma uvodničar *Glas Crnogorca* će na samome početku iznijeti konstataciju: „Cetinje, a s njim i cijela Crna Gora, slavilo je u prošli utornik, 1. Maja, rijetku svetkovinu, upravo prvu ovakvoga roda, od kako je Crne Gore.“, da bi nedugo zatim ponudio i objašnjenje: „A ima se i rašta svetkovati i radovati tome narod crnogorski, jer je to znameniti čin, koji po značaju svome otvara novu eru u istoriji Crne Gore, novi obrt u razvoju našega narodnoga i državnoga života.

Podižući u „Zetskom domu“ hram prosvjete Crna Gora praštala se sa krvavom prošlošću, svojom, koja joj je istina dosta slave donijela na bojnome polju, no koja joj nije dopuštala, da sebi na svome ognjištu uždi onaj vestalski oganj prosvjete, na čijoj se svjetlosti i toploti uzdižu toliki drugi narodi.“⁶

Zetski dom je građen po projektu dr Josipa Sladea, arhitekta iz Trogira, a radovima su neposredno rukovodili majstori Todor Toša Gojković i Jovo Terzović, kojima ovo nije bio prvi ovakav

⁶ Anonim, *CETINJE, 5. maja, Glas Crnogorca*, XIII/1884, br. 19, str. 1. Navodimo po: *1884 – Godina pozorišta: kroz „Crnogorku“ i „Glas Crnogorca“*, / Luka Milunović, Cetinje, 1992, str. 66. U to vrijeme *Glas Crnogorca* uređuje Jovan Pavlović, pa sa velikom izvjesnošću možemo pretpostaviti, da je upravo on autor i ovoga teksta koji je međutim, kako je uobičajeno u ovakvim slučajevima, vjerovatno inspirisan, ali svakako po ustaljenoj praksi prije objavljivanja pročitao na Dvoru, ili kako se tada govorilo - *na najvišem mjestu*.

posao u Crnoj Gori (iste godine Terzović je odlikovan ordenom za nezavisnost Crne Gore – Danilo I). Dr Josip Slade koji je nizom realizovanih projekata zadužio Crnu Goru, autor je i projekta pozorišta u Šibeniku. Kao konačno dovršen, Zetski dom je svečano otvoren 1896. godine, a stalnu domaću profesionalnu pozorišnu trupu dobiće tek 1910. godine – više od kvarat stoljeća od početka izgradnje. I pored svega, arhitektonske zamisli dr Josipa Sladea, kada je Zetski dom u pitanju, nikada neće biti sasvim do kraja realizovane.

Razne okolnosti su ipak nalogale da se 1888. godine počne sa stalnim korišćenjem prostora u, iako još nedovršene, Zetskome domu. Trebalo je vjerovatno sa neposrednoga pogleda domaće i strane javnosti skloniti i *de facto* okončati donatorsku akciju (izvještaji redovno objavljivani u periodici) koja je, možemo reći, ionako ozbiljno jenjavala, pa je postajalo sasvim jasno da bez direktne državne finansijske intervencije zdanje neće biti dovršeno u dogledno vrijeme. Uz sve to, valjalo je i u Prijestonici države prikazati već štampano dramsko djelo Knjaza – Gospodara. Napomenućemo ovđe da su već sredinom 1888. godine u „Velikoj dvorani“ Zetskoga doma na upriličenoj, zvaničnoj prosvjetnoj ceremoniji, na svečan način učenicima uručena svjedočanstva i „čitane bilješke“ (zapisi o radu i ocjene uspjeha).

Društvo *Cetinjska čitaonica* je u nedjelju, 23. oktobra, sa početkom u tri sata poslije podne održalo svoju godišnju skupštinu na kojoj je između ostaloga izabrana i nova uprava. Po odlukama Skupštine, funkciju predsjednika društva *Cetinjska čitaonica* do naredne godišnje (izborne) šednice skupštine vršiće Knjažev bliski rođak, Filip Petrović. Za potpredsjednika je izabran dr Lazar Tomanović, za tajnika Niko Tatar, za blagajnika Jovan Piper (Milunović) i za knjižničare: Pavle Popović i A. Rađenović.⁷ U odbor su ušli i članovi (*odbornici*): Labud

⁷ Mada poneđe u literaturi srijetamo da je za knjižničara izabran Aleksa Rađenović, smatramo da se ovđe radi o Andriji V. Rađenoviću. Andrija V.

Vrbica, Jovo Dreč, prof. Dušan Jovanović i Niko Ivanković. Mada periodika, koja izvještavajući o ovoj šednici Skupštine Društva, direktno ne ističe, lako je pretpostaviti da je govoreno i o početku korišćenja prostora u Zetskome domu koje je neposredno predstavljalo.

Tri dana po održavanju godišnje skupštine, u srijedu, 26. oktobra na Mitrovdan, imendan Mirka Petrovića, srednjega sina knjaza Nikole I i zvaničnoga pokrovitelja Zetskoga doma,⁸ u prostoru ovoga nedovršenoga zdanja svečano je otvorena čitaonica.

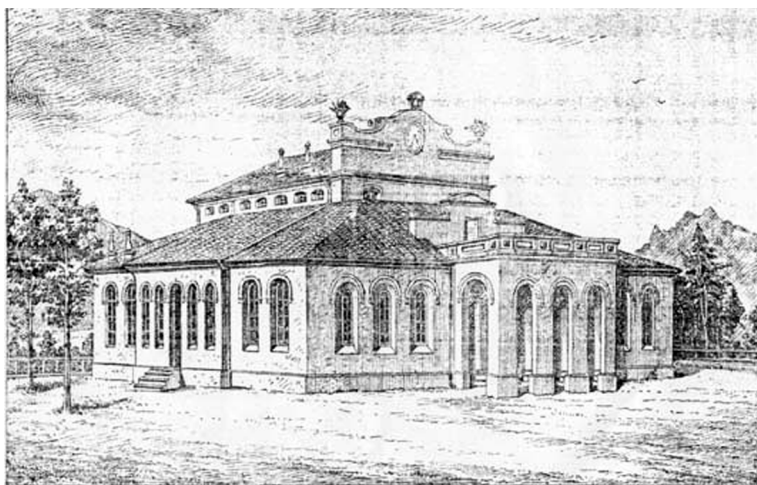
Povodom otvaranja čitaonice i početka rada pod krovom Zetskoga doma je održana svečana šednica Društva. Održavanju svečane šednice je prethodila služba božija na kojoj je proto Matanović sa protođakonom Radičevićem osvetio vodicu. Svečanu šednicu društva *Cetinjska čitaonica* u Zetskome domu otvoriće prigodnom bešedom potpredsednik dr Lazar Tomanović. U podužemu izlaganju koje je integralno prenio *Glas Crnogoca* dr Tomanović ukazuje na veoma skromne mogućnosti za razvoj

Rađenović tada učitelj na Cetinju, po potrebi službe 1889. godine biva primješten u Bar. Rađenović je 1898. godine postavljen za sekretara okružnoga suda u Baru. Izvještaje Rađenovića o radu osnovnih škola za školske godine: 1889/90, 1896/97. i 1899/900. objavljuje „Prosvjeta“ (Dr Dušan J. Martinović, *Prosvjeta 1889-1901: Bibliografija*, Cetinje, 1979, str. 166, 170 i 173. / bibl. jed. 1855, 1895 i 1927). Andrija Rađenović se nalazi u grupi profesora koje citirajući jedan dokument pominje u svome radu i dr Momčilo D. Pejović (dr Momčilo D. Pejović, *Cetinjska gimnazija 1880-1920*, Cetinje, 2007, str. 172). Vidi i: *Ljetopis osnovnih škola u Knjaževini Crnoj Gori (1885-1908) : Zbornik dokumenta* / Predrag Vukić, Cetinje, 2003.

⁸ Mirko N. Petrović, tada još nema deset godina, nosi titulu *Veliki vojvoda zetski i grahovski*, biće imenovan za pokrovitelja skoro svih, naročito kulturnih, pregnuća do rođenja Petra trećega sina Nikole I, koji će biti pokrovitelj u skladu sa svojom titulom *Veliki vojvoda zahumski* na sjevernome dijelu zemlje. Pokrovitelji kulturnih društava će kasnije biti i unuci knjaza Nikole I, sinovi knjaza Mirka Petrovića.

kulture i kulturnih društava u kontekstu teških uslova za egzistenciju koji su za Crnu Goru stoljećima trajali. Takva situacije, ističe Tomanović, mogla je nekoga dovesti do zaključka da na Cetinju nema uslova za rad prosvjetnoga društva. Jedan od razloga zbog čega prosvjetno društvo na Cetinju nije intenzivnije radilo je i taj što nije imalo pogodnoga prostora, a tome je opet uzrok to, kako će reći dr Tomanović, jer je: „Crna Gora je do juče bila stanom ratničkim.“ No čim je Crna Gora obezbijedila svoj društveni život, odmah je počela da se razvija i kultura: „A tome kulturnome napretku najbolji je dokaz ovo zdanje, u kom smo se sabrali,...“. Dr Tomanović se u izlaganju zatim osvrnuo na tradiciju štamparstva ističući činjenicu da su Crnogorci imali štampariju: „... dosta godina prije nego li su za nju doznali neki narodi, koji su danas daleko pred nama u prosvjeti“. Da bi jasnije odslikao uslove u kojima se mogla razvijati kultura u Crnoj Gori, pomenuće dr Tomanović i sudbinu Njegoševе štamparije. Eto danas se baš tu: „... u Crnoj Gori, u ovome stanu, ratničkome, gdje je trebalo slova te pečatnje prelitati u ubojna zrna protivu neprijatelja: ovo se najprvo prosvjetno zdanje podiže, da bude tuda nosiocem prosvjete i pokrećem svakoga dobra i koristi narodne!“ – zaključuje dr Tomanović.

Završni dio izlaganja dr Tomanović je posvetio Zetskome domu i društvu *Cetinjska čitaonica* u budućnosti. Prije svega je izrazio zahvalnost vladarima i, naravno, mlađanome pokrovitelju knjazu Mirku ističući njihovu brigu za kulturna pregnuća, te konkretnu podršku i pomoć. Prije nego što će neposredno izreći želje za sreću i dugi život Suverena i članova njegove familije, kako su u to vrijeme pri svečanima prilikama uobičajeno završavane besede, dr Tomanović će se obratiti neposredno prisutnima: „Pozdravljajući vas najsrdačnije na ovome prvome svečanome našem sastanku, želim gospodo, da svaki na pose i svi zajedno uzalazite ovđe duševnoga odmora i duševne piće, i da u teškim časovima života uzalazite još u prijateljskom našem

Jelisaveta Petrovna Mihaljceva, *Zetski dom*, jun-avg. 1887. god.

saobraćaju nužne utjehe, š čega želim osobito da prijateljstvo među nama zavlada, jer je prijateljstvo ,aromata žizni‘.“⁹

Skromna svečanost kojom je počelo trajno korištenje prostora u Zetskome domu biće zvršena himnom – „Ubavoj nam Crnoj Gori“, koju je otpjevao, kako se kaže u *Glasu Crnogorca*: „hor društvenih pjevača“. Tako je označen početak kulturne i uopšte društvene akcije koja, pod krovom ovoga zdanja, traje evo već kroz tri stoljeća. Svečanosti su, kako je to primijećeno u štampi, takođe prisustvovali: „... svi članovi društveni, među kojima g. g. ministar predsjednik Vojvoda Božo Petrović, predsjednik Velikog Suda Vojvoda Đuro Matanović, Ministar Pavlović, pukovnik Ovsjani, g. Pige, g. Karabajić i t. d.“ Interesantno je napomenuti da je od 25. do 31. oktobra na Cetinju boravio srpski književnik Jovan Jovanović Zmaj. Ne možemo pouzdano tvrditi, ali držimo za sasvim očekivano da Jovanović, koji je inače uživao veliku naklonost knjaza Nikole I¹⁰ bude prisutan

⁹ Anonim, „Cetinjska čitaonica“, *Glas Crnogorca*, XVII/1888, br. 44, str. 3.

¹⁰ Jovan Jovanović je već na ljeto te godine dolazio na Cetinje, ali se nije duže zadržao. Knjaz je pokazivao izuzetne znake pažnje prema Jovanoviću:

na ovoj svetkovini iako to u štampi nije pomenuto. U ovome kontekstu napomenućemo i to, da za razliku od Jovanovića, vojvoda Marko Miljanov Popović nije mogao biti toga dana u Zetskome domu jer je, kako će javiti štampa, na Cetinje stigao tek 1. novembra 1888. godine.

Poslije završene svečanosti u Zetskome domu uprava Društva cetinjske čitaonice je, kako će to biti istaknuto u štampi: „...in corpore...“, otišla u Dvor da bi čestitala imendan svome mladome pokrovitelju, knjazu Mirku.

Svečanost i početak trajne aktivnosti pod krovom Zetskoga doma neće ostati bez odziva u zemlji i regionu. Predsjednik Društva Filip Petrović će do kraja godine nekoliko puta biti u prilici da kroz štampu objavljuje zahvalnice na poklonima koje je, na objavu o početku rada, čitaonica u Zetskome domu dobijala. Među prvima je reagovao Simo Matavulj, tako što je: „knjižnici naše čitaonice u ‚Zetskome domu‘ poklonio Ljetopise Matice srpske (od 1880. do polovine 1887. godine).¹¹ U isto vrijeme Špiro Petrov Kaluđerović iz Rosa sa Lušnice je za Zetski dom poklonio pripadajući interes (14 franaka) od svojih akcija Crnogorskoga parobrodskoga društva i uz to u gotovome novcu 20 franaka.¹² Pomenućemo i poklon Jovana Popovića, upravitelja i profesora Više djevojačke škole u Pančevu, koji je poslao:

odlikovao ga je ordenom za nezavisnost Crne Gore - Danilo I, poklonio mu kuću u Ulcinju sa 200 korijena maslina, u kojoj će kasnije boraviti Jovanovićev brat Kornelije, itd.

¹¹ „J a v n a z a h v a l a.“, *Glas Crnogorca*, XVII/1888, br. 47, str. 4. Matavulj je došao na Cetinje da tu boravi s jeseni 1881, zakratko ga napustio 1887, odlazeći u Srbiju, no kako je tamo loše primljen (pao je na rang učitečlja II klase u Zaječaru) vratio se 1888, da bi Crnu Goru definitivno napustio 1889. godine.

¹² „J a v n a z a h v a l a.“, *Glas Crnogorca*, XVII/1888, br. 47, str. 4. Kovanica u zlatu od 20 francuskih franaka je nazivana napoleon u zlatu (*napoleons d'or*). Jedan napoleon u zlatu je mijenjan te godine za 9,72 fijorina.

„... osam komada raznih knjiga“ na čemu je i njemu predsjednik F. Petrović u ime Društva cetinjske čitaonice javno zahvalio.¹³ Poklona i donacija ustanovama pod krovom Zetskoga doma biće i kasnije. Pomenuli smo samo one o kojima je štampa javila odmah po useljavanju Društva cetinjske čitaonice, a koji su se desili od Mitrovdana do Nikoljdana 1888. godine, odnosno između dva događaja kojima ovđe posvećujemo pažnju.

Poslije useljavanja u Zetski dom bilo je za očekivati da Društvo cetinjske čitaonice vrlo brzo iskaže konkretnu aktivnost u novima uslovima za rad. Treba znati da, mada formalno organizovana na bazi slobodnoga udruživanja zainteresovanih građana, značajno podržavana, ali i kontrolisana, od strane zvanične vlasti, čitaonička društva su u stvari institucije *sui generis* koje iniciraju i sprovode većinu aktivnosti u oblasti kulture, umjetnosti, opšte edukacije, pa i informisanja stanovništva na područjima za koja su osnovane.¹⁴ Uz ovo treba podšetiti da su kao ovo i sva druga čitaonička društva osnovana po većima i manjima mjestima u to vrijeme bila jedni nosioci i organizatori kulturnoga, često i uopšte javnoga života.

2. Prvi afiš za domaću predstavu u crnogorskoj periodici

Čitaoničko društvo nalazeći se u novima smještajnim uslovima odmah se prihvatilo pripreme izvođenja pozorišne predstave, u to vrijeme najprestižnijega oblika kulturnoga programa i zabave. Naravno, tada potpuno očekivano, izbor je pao na Knjaževu *Balkansku caricu*. Valjalo je i na Cetinju izvesti sada već objavljenu istorijsku dramu u stihu. Istini za volju *Balkanska carica* je već 1884. godine izvođena na Cetinju, ali

¹³ „J a v n a z a h v a l a .“, *Glas Crnogorca*, XVII/1888, br. 48, str. 4.

¹⁴ O položaju čitaoničkih društava vidi: Luka I. Milunović, „Čitaonička društva u kulturnome miljeu Knjaževine Crne Gore“, *Matica*, XVIII/2017, br. 70, str. 359–395.

tada u privremeno uređenome prostoru privatne kuće, u mnogo kraćemu obliku, odnosno kao autorski još nedovršeno književno djelo. Poslije prvih izvođenja na Cetinju *Balkanska carica* je znatno proširena i konačno štampana 1886. godine. Treba ovđe makar pomenuti da postoje snažni nagovještaji, pa i zapisi da je *Balkanska carica* igrana na Cetinju i 1886. godine, ali o tome još uvijek nemamo sigurne potvrde.¹⁵

Pogodan datum za prikazivanje predstave, odnosno prvi javni nastup Društva cetinjske čitaonice u novom – za kulturne potrebe naročito građenome prostoru – sam se nametao. Upravo dolazeći Nikoljdan je te godine omogućavao da se srećno preklopi nekoliko aspekata u vezi sa kulturnim činom koji je svakako valjalo što prije pripremiti i prezentirati javnosti. To je bio imendan vladajućega suverena, koji se uvijek u Knjaževini i kasnije Kraljevini Crnoj Gori naročito svečano obilježavao. Interesantno je napomenuti da se Knjaževima imendanima, kojom prilikom nije uobičajeno da se saopštava broj godina slavljenika, poklanjalo mnogo više pažnje nego rođendanima.

U Crnoj Gori su inače, pored nekoliko opštih, svake godine javno obilježavani datumi vezani za članove dinastije Petrović. Na najsvetčaniji način obilježavani su rođendani knjaginje Milene, prijestolonasljednika Danila i imendan knjaza Nikole I. U dokumentu *Godišnje svečanosti* iz 1879. godine knjažev rođendan se ne pominje, dok se za imendan kaže da u taj dan svi činovnici moraju biti u uniformama, predviđena je svečana paljba iz topova (21 pucanj) i osvjetljenje (*iluminacija*) uoči praznika. Kasnije, sredinom posljednje decenije 19. stoljeća, u štampanome pravilniku *Svečani dani u godini* jasno se ističu razlike u obilježavanju knjaževa rođendana i imendana. Knjažev rođendan se proslavlja: „blagodarenjem u katedralnoj crkvi, na koje se prisustvuje u običnom odijelu. Na čestitanje ne pristupa se. Po unutrašnjosti isključuje se

¹⁵ Vidi šire: Luka I. Milunović, *Pozorište Zetski dom 1884-1896*, Cetinje, 2006, str. 142-144.

svaka svečanost.“ Na istome mjestu se međutim o Knjaževome imendanu kaže: „proslavlja se najsvečanije“. Detaljno je predviđeno: uoči praznika kićenje zastavama i osvjetljenje varoši po cijeloj državi; na dan praznika Vojna muzika u Prijestonici svira pred Dvorom i po ulicama grada; na blagodarenje u katedralnoj crkvi prisustvuje se u punoj paradi¹⁶ i sa svima ordenima što važi i za sve druge varoši i manastire; Diplomatski kor prisustvuje u uniformama. Na čestitanje pristupaju samo osobe koje budu naročito pozvane. I dalje: „Pri izlasku iz crkve počasna četa čini špalir, vojna muzika svira pred KNj. Dvorom narodnu himnu. Artiljerija pozdravlja s 21 topovskim metkom.“¹⁷ Tokom 20. stoljeća oficijelni *Državni kalendar* (izlazi od 1907. god.) će objavljivati posebne preglede pod nazivima: *Državne svetkovine* i *Praznični dani*. Pregled državnih svetkovina vezanih za dinastiju, poslije ženidbe Danila Aleksandra proširen je rođendanom i imendanom Prijestolonasljednikovice Milice Jute.

Po ulasku u Zetski dom Društvo cetinjska čitaonica je imalo samo četrdesetak dana da pripremi za izvođenje predstavu *Balkanska carica*. To nije bilo baš nezahtjevan poduhvat jer, radi mogućega poređenja, ovo je djelo vrlo uspješno izvedeno na Cetinju prije nekoliko godina o čemu je domaća štampa veoma opširno pisala. Uz to, dramsko djelo je sada bilo mnogo obimnije

¹⁶ Precizno je i vrlo opširno objašnjen termin *puna parada*. Najviši državnih činovnici (nabrojana zvanja): „...imaju biti odjeveni u bijelim gunjevima, u jelecima i džamadanima zlatom vezanim, ili u tokama, lagiranim čizmama, sa sabljama; svima ordenima, đe nije naročito u ovom pravilniku određeno protivno i vazda s crnogorskim lentama, izuzimajući prilike primanja stranih poslanika; kad se ima staviti lenta one države, koje se poslanik prima.“ Nešto manje zahtjeva postavlja se činovnicima nižega ranga. Na kraju je strogo potencirana obaveza poštovanja iznijetih normi.

¹⁷ Napomenuto je da gospođe diplomatskih predstavnika prisustvuju fakultativno – bez naročitoga poziva. Gospođe pozvanih državnih činovnika pozivaju se samo na rođendan knjeginje Milene.

i sa mnogo više govornih uloga, te samim tim i složenije za izvođenje. Takođe, iz različitih razloga, nije se moglo računati na sve izvođače iz 1884. godine. No, bilo kako bilo, Društvo se agilno prihvatilo posla i učinilo da se neposredno pred Nikoljdan 1888. godine u crnogorskoj periodici pojavi prva pozorišna objava, plakat, afiš za pozorišnu predstavu u potpuno domaćoj produkciji.

Istini za volju, domaća periodika je već i do tada donosila objave ili najave za pozorišne predstave. Nekada u formi afiša, a nekada bi, uz kraći uvodni tekst, bili pobrojani izvođači i uloge. Objavljene pozorišne objave govorile su čitaocima crnogorske periodike o predstavama gostujućih družina, ili društava u Boki, najčešće u Kotoru, sežući ponekad i do Dubrovnika. Pozorišna objava u formi afiša (lica, izvođači i dr) objavljena je, na primjer u *Glasi Crnogorca* za predstavu *Šćer staroga vojnika i velika plemića* okviru programa akademije koju je Društvo Sveti Đorđe prikazalo u Kotoru 28. aprila 1879. godine. Iz ovoga afiša saznajemo da su uloge u komadu, između ostalih, izvodili i Stevan Vrčević i Špiro Ognjanović, ličnosti koje će kasnije, ostavljajući vidnoga traga na kulturnome miljeu, živjeti i ostvariti svoje karijere u Knjaževini Crnoj Gori. Crnogorska periodika donijeće i pozorišnu objavu, afiš i za predstavu na Cetinju, ali u izvođenju profesionalnoga pozorišnoga društva iz okruženja. U godini kada je počeo organizovani i kontinuirani pozorišni život u Crnoj Gori koji možemo dokumentovano pratiti, *Glas Crnogorca* je donio afiš za predstavu *Zidanje Ravanice*, koju je u čast rođendana prijestolonasljednika Danila u izvela trupa Đoka K. Protića.

Konačno, treba reći da su i za predstave domaćih društva objavljivani afiši, ali ne u crnogorskoj periodici. Prve afişe za predstave domaćega društva koje su 1884. godine izvedene na Cetinju srijetamo u novosadskome listu *Pozorište*. Radi se o predstavama *Balkanska carica* i *Maksim Crnojević*. Objavljeni afiši su sačuvali svjedočanstva o akterima tih predstava što je danas naročito interesantno kada su u pitanju ličnosti, nosioci

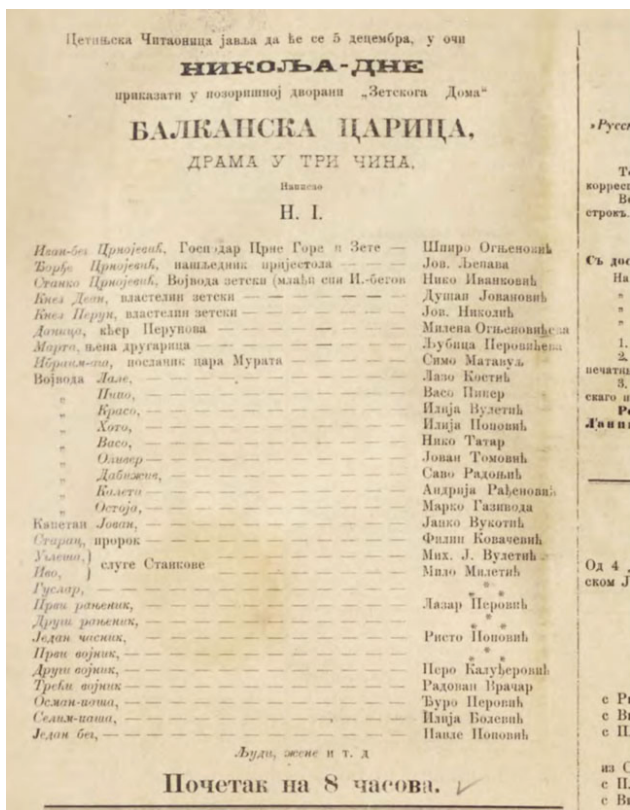
manjih uloga, koje nijesu pomenute u recenzijama predstava kroz domaću štampu.

Tek, dakle, krajem 1888. godine crnogorska periodika će donijeti afiš sa najavom predstave koju je domaće pozorišno društvo pripremio za prikazivanje u Crnoj Gori. U nedelju 4. decembra, *Glas Crnogorca* je na četvrtoj stranici donio pozorišnu objavu – afiš, koji najavljuje prvu javnu pozorišnu predstavu pod krovom Zetskoga doma.¹⁸ Kažemo – prvu javnu, jer ne možemo sasvim pouzdano tvrditi da možda i do tada u Zetskome domu nijesu održavane probe, ili davane predstave za unaprijed izabrani, sasvim uski krug gledalaca. Objavljeni afiš za ovu predstavu je bio smješten u gornjemu lijevome uglu i neuobičajeno za prostor u *Glasi Crnogroca*, zauzeo četvrtinu stranice. Na početku objave, koja je, pored domaće javnosti, svakao bila namijenjena i čitaocima u inostranstvu stoji: „Cetinjska Čitaonica javlja da će se 5 decembra, u oči NIKO-LJA-DNE prikazati u pozorišnoj dvorani „Zetskoga Doma“ BALKANSKA CARICA, drama u tri čina“, te u nastavku, u posebnom redu, mnogo sitnijim slogom: „Napisao N. I.“

Na afišu zatim slijedi podjela uloga. Ispisano je 31 lice iz dramskoga djela i 28 imena ličnosti koje će te uloge tumačiti na sceni Zetskoga doma. Kod tri uloge: *Guslar*, *Drugi ranjenik* i *Prvi vojnik* umjesto imena ličnosti koja bi trebalo da tu ulogu izvode na sceni, stavljene su po tri zvjezdice. Kako se radi o manjim rolama sasvim je moguće da ih je igrala ličnost koja je pomenuta kao nosilac neke od već navedenih uloga. Tekst na afišu je nastavljen završnom konstatacijom: „Početak na 8 časova.“

U maniru sa početka redovne pozorišne produkcije u 1884. godini i u ovoj predstavi igraju veoma istaknute ličnosti državnoga i uopšte društvenoga života Knjaževine Crne Gore. Tu su prosvjetni pregaoci i profesori najveće državne obrazovne institucije (Jovo Ljepava, Niko Ivanković, Dušan Jovanović, Filip

¹⁸ „Cetinjska čitaonica javlja...“, *Glas Crnogorca*, XVII/1888, br. 49, str. 4.

Afiš objavljen u decembru 1888. godine

Kovačević, Pavle Popović...), visoki državni činovnici (Špiro Ognjanović, Niko Tatar, Marko Gazivoda...) vojni starješine (Janko Vukotić), ugledni trgovci (Vaso Piper Milunović...)... Posebno je interesantno napomenuti da je među izvođačima bilo i dramskih pisaca (dr Laza Kostić, Simo Matavulj, Đuro Perović). Već smo napomenuli da je tada veoma često u regionu izvođeni komad dr Laze Kostića *Maksim Crnojević* prikazan i na Cetinju 1884. godine. Simo Matavulj, više poznat kao pripovjedač, napisao je i dvije drame: *Zavjet* i *Na slavi* – prva sa predmetom iz dubrovačkoga, a druga iz beogradskoga života. Njegov

dramat „Zavjet“ štampan je 1897. godine, a komad *Na slavi* igran je u beogradskom Narodnom pozorištu (1904. god). Đuro Tomov Perović je autor dramskih djela *Zidanje Skadra na Bojani* i *Nikac Strahinja Podgoranin*. Može se generalno reći da su predstave *Balkanske carice* vladajućega suverena i očekivana pažnja u domaćoj štampi i javnosti uopšte koja im je poklonjena, veoma snažno pokrenuli dramsko stvaralaštvo u Crnoj Gori. Izgledalo je da su od sredine osamdesetih godina 19. stoljeća sve obrazovanije ličnosti sa barem malo književnoga dara, nastojale da pišu poeziju, ili kakav dramat. Kako će se o tome vremenu hroničar figurativno izraziti: „Propjevalo je čitavo Cetinje.“¹⁹

3. Prva pozorišna predstava u Zetskome domu

U pretprazničko veče, uoči Nikoljdana 1888. godine, prigodno osvijetljenima ulicama Cetinja užurbano se kretala ka Zetskome domu naročito pozvana pozorišna publika. Za ovu priliku: „Ulaznice su bile podijeljene zvanicama iz građanstva cetinjskog i gostima iz unutrašnjosti.“ Svi su žurili jer je valjalo na vrijeme stići da bi se prisustvovalo važnome događaju koji će označiti početak trajne misije hrama crnogorske kulture – prvoga takve vrste u Knjaževini Crnoj Gori.

Na vrijeme, prema ranije objavljenoj najavi, počeo je prvi večernji javni program na sceni Zetskoga doma o kome će pisati

¹⁹ Najviše je na udaru autora bio poluzvanični *Glas Crnogorca*, kojemu je u podnaslovu doduše stajalo: „List za politiku i književnost“. Redakcija (kao: *urednik i izdavaoc* tada se potpisivao književnik, dr Lazo Kostić) će na stranici lista početkom marta 1891. godine izdati javno obavještenje: „**Poruke uredništva**. Pjesnicima i stihotvorcima. – Uredništvo ovoga lista javlja, da neće više štampati u „Glasu Crnogorca“ nikakvih stihova, ni najljepših, bez narodnih pjesama, ili po najvišoj naredbi. Za stihove, od Crnogoraca ili namijenjene Crnoj Gori, svakojako je pripravnija i zgodnija „Nova Zeta“.“ („Poruke uredništva.“, *Glas Crnogorca*, XX/1891, br. 10, str. 4).

štampa (tada je u Crnoj Gori izlazio samo *Glas Crnogorca*) mada ne baš tako opširno. Kada govorimo o obimu priloga o ovome događaju u *Glasi Crnogorca*, za poređenje imamo na umu veoma opširne recenzije predstava istoga knjaževa djela, ili drama drugih autora, koji su prikazani na Cetinju nekoliko godina ranije. Pri ovome treba imati na umu i to da je *Crnogorka*, list koji je na svojim stranicama istrajno donosio zaista opširne prikaze pozorišnih predstava, nažalost, prestao da izlazi.

Mada možemo zažaliti što nije mnogo opširniji, objavljeni prilog u *Glasi Crnogorca* nam ipak omogućava da steknemo određeni utisak o atmosferi na kulturnome događaju prvoga reda koji se 5. decembra 1888. godine zbio pod krovom Zetskoga doma. Novinski tekst o samome događaju je najavljen u posebnome prilogu o proslavi Nikoljdana, koji je donio isti broj *Glasa Crnogorca*: „Proslava imen-dana *Njegovoga Visočanstva naše-ga Gospodara i Knjaza*, počela je ove godine u oči samoga praznika, prikazom ‘Balkanske Carice’ u pozorišnoj dvorani ‘Zetskoga Doma’, kao što je navijestila objava u prošlom broju „Gl. Crn.“ – O tom prikazu donosimo izvještaj na drugome mjestu.“²⁰ [kurziv u citatu kao u originalu – pr. L. M].

Autor priloga iz *Glasa Crnogorca* o večernjem programu, na koji se moramo oslanjati, u maniru onoga vremena, nije se potpisao. Na samome početku priloga, autor ukazuje na važnost događaja: „U oči Nikolj-dnevi bila je prva predstava u pozorištu ‚Zetskoga doma‘. Pozorište još nije gotovo, istina, ali se društvo naše čitaonice postaralo da po mogućstvu udesi pozornicu za predstavu, i ono je lijepo uspjelo.“²¹ Dalje se ističe kako se *Balkanska carica* po prvi put predstavlja, kako je rečeno, u: „jednome pozorištu“, mada je već prikazana na Cetinju, zatim u Podgorici, Baru i Nikšiću. O prikazivaju *Balkanske carice* do

²⁰ Anonim, „(„Nikolj-dan.“)“, *Glas Crnogorca*, XVII/ 1888, br. 50, str. 2.

²¹ Anonim, „(„Balkanska Carica“ u „Zetskome Domu“)“, *Glas Crnogorca*, XVII/ 1888, br. 50, str. 2.

1888. godine na Cetinju (1884. god.), u Podgorici (1884/85. god.) i Nikšiću (1886. god.) imamo pouzdana saznanja dok, kada je Bar u pitanju, kroz tekuću periodiku i dokumenta nismo pronašli sigurnu potvrdu o izvođenju ove predstave. Ako je predstava zaista odigrana u Baru, te ako se ne radi o sasvim uskome krugu gledalaca, ili nekome ne baš tako uspješnome pokušaju, tada, zaista, ostaje otvoreno pitanje zašto takav događaj kakav je bio prikazivanje knjaževa djela nije zabilježila crnogorska periodika, koja je inače u to vrijeme pažljivo pratila sva kulturna pregnuća na pozorišnoj sceni.²² Ovdje skoro da nije potrebno posebno naglašavati kako je uvijek posebna pažnja u štampi posvećivana svim događajima koji imaju ma kakve veze vladajućom dinastijom i, naravno, naročito sa knjazom Nikolom I.

Kada je knjaz Nikola I sa svojom pratnjom te večeri ušao u pozorišnu salu Zetskoga doma, po ustaljenome običaju za slične prilike: „...publika ga je dočekala burnim usklikima ‘živio!’, koje je prekinulo pjevanje narodne himne.“ Poslije pjevanja himne program je nastavljen recitovanjem dva *kola* iz Njegoševa *Gorskoga vijenca*. Prvo je pred publiku izašao profesor Dušan Jovanović, da bi poslije njegova nastupa, sa pozornce u Zetskome domu Njegoševe stihove govorio Đuro Perović. Uz pohvale ovoj dvojici za recitovanje u štampi se konstatuje: „–što je publiku upravo elektrisalo i najbolje raspoložilo za predstavu.“

Pošto je saopštio opštu ocjenu da je predstava lijepo ispala, te napomenuo: „...a izvršili su je naši diletanti iz cetinjske inteligencije, većinom članovi čitaonice“ autor priloga će se osvrnuti na postignuća pojedinih ličnosti sa otvorene scene. Za Špira Ognjenovića, inače sekretara u Ministarstvu finasija (igrao *Ivan-bega*) i Jova Ljepavu, profesora Gimnazije (igrao *Đorđa Crnojevića*) rečeno je da su svoje uloge odigrali sa: „dobrim uspjehom“. Kada je,

²² Postoji, doduše, dokumenat iz 1887. godine u kojemu se najavljuje priprema prikazivanja *Balkanske carice* u Baru. Da li je, međutim, ta najava i realizovana za sada nijesmo uspjeli da sigurno utvrdimo.

međutim, u pitanju noseća uloga u drami (*Stanko*) koju je ovom prilikom izveo Niko Ivanković, predavač vojničkoga vježbanja u Gimnaziji, opšta ocjena nije bila jedinstvena. U *Glasu Crnogorca* je, naime, istaknuto: „O uspjehu g. Nika Ivankovića, koji je Stanka igrao, mnijenja su podijeljena“. Odmah u nastavku dato je i obrazloženje za ovako iskazanu uzdržanost kod ocjene nastupa: „Ali kad se uzme u obzir teškoća ove uloge, borba Stankova između zla i dobra, između ljubavi prema Danici i pohlepe za kruhom balkanskom, mora se priznati da je i g. Ivanković odista dobro uspio. Osobito u nekim momentima s Danicom i u monolozima pokazao je pravoga dara glumačkog, i odista drugi put bi zadovoljio bolje i one, koji ovoga puta – a ovo mu je prvi put – nje mogao potpuno zadovoljiti.“ Autor recenzije je, ipak, bio pun razumijevanja za nastup Nika Ivankovića koji očigledno nije briljirao na sceni, pa dodaje: „No nema sumnje da bi gosp. Ivanković i ovom prilikom zadovoljio i najviše zahtjeve da nije na njega bila pala sva briga oko građe i ukrasa pozornice i svake opreme.“

Glavnu žensku ulogu (*Danica*) igrala je Milena Ognjenović, ćerka Špira Ognjenovića, dok je drugi ženski lik (*Marta*) izvela Ljubica Perović i zavrijedila pozitivne ocjene. Nastup Ognjenoviće na sceni Zetskoga doma privukao je znatniju pažnju: „*Danicu* je igrala Milena Ognjenović vrlo dobrim uspjehom. Najljepše momente u njenoj ulozi publika je nagrađivala burnim aplauzima.“ Najbolju ocjenu za nastup dobio je profesor Dušan Jovanović koji je igrao ulogu *Kneza Deana*. Precizno se ističe da je: „...g. Dušan Jovanović najbolje uspio i najviše priznanja požnjeo.“

U ovome prikazu predstave poimenice je pomenuto još samo nekoliko izvođača koji su uglavnome zavrijedili pozitivne ocjene: „u opšte su i oni doprinijeli, da ova predstava diletantska tako zadovolji.“ U ovakvome kontekstu navodi se Simo Matavulj koji je, kao i ranije, u Podgorici 1884/85. godine igrao *Ibrahim-agu*. Uz iste ocjene kao i Matavulj pomenuti su: profesor Jovan Nikolić (*Ivo*) i Mihailo J. Vuletić (*Uglješa*).

Mada nijesu posebno pomenuti u izvještaju sa predstave, držimo da zaslužuje navesti bar po redosljedu na afišu i druge ličnosti sa ulogama koje su učestvovala u predstavi *Balkanske carice* na Nikoljdan 1888. godine u Zetskome domu: Lazo Kostić (*Vojvoda Lale*),²³ Vaso Piper – Milunović (*Vojvoda Pipo*), Ilija Vuletić (*Vojvoda Kraso*), Ilija Popović (*Vojvoda Hoto*), Niko Tatar (*Vojvoda Vaso*), Jovan Tomović (*Vojvoda Oliver*), Savo Radonjić (*Vojvoda Dabiživ*), Andrija Rađenović (*Vojvoda Kaleta*), Marko Gazivoda (*Vojvoda Ostoja*), Janko Vukotić (*Kapetan Jovan*), Filip Kovačević (*Strac, prorok*), Lazar Perović (*Prvi ranjenik*), Risto Popović (*Jedan časnik*), Pero Kaluđerović (*Drugi vojnik*), Radovan Vračar (*Treći vojnik*), Đuro Perović (*Osman-paša*), Ilija Boljević (*Selim-paša*) i Pavle Popović (*Jedan beg*). Uzimajući u obzir i one, na afišu pomenute uloge, za koje nijesu date ličnosti koje će ih ovom prilikom izvesti može se zaključiti da su pomenuta sva lica kao i u knjaževnoj drami koja je prvi put štampana 1886. godine. Uz pomenute uloge na afišu stoji i to da će se u predstavi pojavljivati i lica koja neće izgovarati bilo kakav tekst: „Ljudi žene i t. d.“ Režiser predstave, kao što je to uostalom bilo uobičajeno, i ovom prilikom nije pomenut. Međutim, imajući, između ostalog, na umu i zapise memoarskoga karaktera jednog od učesnika, moglo bi se sa dosta sigurnosti pretpostaviti da je režiser (ili konsultant za režiju) kao, uostalom, i nekoliko godina ranije, bio Jovan Pavlović, sada aktuelni ministar prosvjete i crkvenih poslova u Knjaževini Crnoj Gori.

Ukupan utisak, prema izvješću sa prvoga programa u Zetskome domu u *Glasu Crnogorca*, bio je, uzimajući sve u obzir, veoma pozitivan. To će naglasiti i sam autor prikaza ističući o

²³ Mislimo da se kod Matavulja, opis nastupa dr Laza Kostića u *Balkanskoj carici* (Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, Beograd, 1939, str. 236) odnosi na ovu predstavu, a ne na datu krajem 1884. godine kako to kaže sam Matavulj. O tome smo opoširnije pisali. Vidi: Luka I. Milunović *Pozorište Zetski dom*, Cetinje, 2006, str. 105–112.

predstavi: „A da je najbolje zadovoljila to je pokazao Visočanstveni Dvor, koji je do svršetka u najboljem raspoloženju ostao,...“ U dvorskoj loži primijećen je te večeri i Kimon Emanuilović Argiropulo, poslanik Rusije u Crnoj Gori. No, da ne bi bilo sve baš idealno, u članku je zapaženo kako je knjaz Nikola I u pratnji vojvode Petra Vukotića poslije prvoga čina napustio pozorište. Ostavljajući ipak po stani sve date ocjene o neposrednima dramskima postignućima, te manje ili više uspješne dramske nastupe cetinjskih zvaničnika na otvorenoj sceni, treba potencirati da je od najvišega značaja početak misije Zetskoga doma, odnosno to što je pod njegovim krovom upravo počela da se tvori umjetnost, kultura...

Istini za volju, treba preciznije reći i to što nam još govore događaji, koji su se krajem 1888. godine odigrali pod krovom Zetskoga doma. U pozorišno zdanje, koje pokazujući slabašnu ekonomsku snagu države i društva nije građevinski dovršeno i poslije više od četiri godine od polaganja kamena temeljca, uselilo se kao vlasnik i domaćin, privatno društvo,²⁴ a ne državna institucija, da bi na pozornicu izašli diletanti, a ne profesionalni glumci – državni upošljenici. Pozorište, koje kao uvijek fino registruje stanja u državi i društvu i ovom prilikom nam je poslalo jasne poruke. Unutrašnje suprotnosti imanentne crnogorskome društvu snažno su potencirane.

4. Prva pozorišna publika u Zetskom domu

Publika koja se sabrala da prati prvu pozorišnu predstavu pod krovom Zetskoga doma otvara pitanje o pozorišnoj publici uopšte u Knjaževini Crnoj Gori. Kako je početak redovnoga pozorišnoga života u Crnoj Gori pokrenut izvođenjem drame koju je

²⁴ Društvo Cetinjska čitaonica i pored svoje posebne pozicije u odnosu na državnu vlast ipak je formalno privatno društvo čije će karakteristike trpjeti sve posljedice takvoga statusa.

napisao suveren države, tako su pozorišne predstave odmah postale događaji prvoga reda. Na prvoj predstavi, početkom 1884. godine, sala je bila prepuna gledalaca, a bilo je i onih koji su, kako će štampa zabilježiti, stajali van prostorije na snijegu i bili srećni ako su mogli razabrati bar ponešto od onoga što je predstavljano. Tako se počela formirati pozorišna publika na Cetinju i odmah zatim na predstavama u Nikšiću, pa krajem te godine u Podgorici...

Predstavi s kraja 1888. godine kojoj ovđe posvećujemo pažnju, prema pisanju štampe, kako smo već napomenuli, prisustvovali su pored stanovnika Cetinja i gosti, kao je rečeno, sa strane. Ovđe treba imati na umu da nije moralo biti poziva na samu predstavu gostima sa strane, već su pozivnice dodijeljene onima koji su već ionako, sa različitih razloga već bili na Cetinju. Znalo se u to vrijeme da, sa različitih razloga, za dolazak na Cetinje ima nekoliko zgodnih prilika u toku godine. Plate su dijeljene i isplaćivana dacija tri puta godišnje (Vasiljev dan, Đurđevdan i Mali Gospođindan) što je svakako bio razlog da kapetani i viđenije ličnosti budu na Cetinju. Pored toga, uobičajeno se dolazilo o Petrovdanu iz Crne Gore i regiona. Dolazak na Cetinje pomenutima danima u godini, te u vrijeme proslava rođendana Prijestolonasljednika i imendana knjaza Nikole I bila je dobra prilika da se pokrene kakva parnica (davija) pred sudom, ili eventualno sreće sa Knjazom (makar i u pozorištu) i zatraži prijem radi poketanja kakvoga važnoga ličnoga (napredovanje u službi, odlikovanje i sl.) ili opšteg pitanja. Ponekada bi i sam Knjaz ovakvima prilikama pozivao na razgovor pojedine ličnosti iz unutrašnjosti.

Na pozorišne predstave u malome pozorištu, posebno kada se izvode djela suverena, nije se trebalo plašiti za pošet. Svima je bilo stalo da što više vide i budu viđeni u pozorištu, na predstavama kojima prisustvuje Dvor, aristokratija, diplomatski predstavnici stranih država i domaći visoki činovnici.

Kada se od 1884. godine praktično počela formirati, pozorišna publika je po obrazovanju i opštemu kulturnome nivou naravno morala biti veoma heterogena. Bilo je tu, kako će hroničari primijetiti, od nepismenih ljudi koji upravo po prvi put vide pozorište, do ličnosti koji su svoj pozorišni afinitet mogli formirati po teatrima u velikima evropskim centrima. Na pozorišne predstave u Zetski dom će, uz Dvor, dolaziti članovi kako crnogorske, tako i visoke evropske aristokratije, poneka krunisana glava, domaće visoko činovništvo, ljekari i profesori, ali i obični narod.

U zapisima o pozorišnome životu u Crnoj Gori do kraja 19. stoljeća publika neće ostati neprimijećena. Da steknemo potpuniju sliku o pozorišnoj publici na predstavama u Zetskome domu onoga doba, pomoći će nam i nekoliko zapisa savremenika tih, veoma znatnih, kulturnih događaja. U opširnome tekstu u Bečkoj *Slobodnoj novoj presi*, koji će prenijeti novosadsko *Pozorište*, dr Lazo Kostić govori o predstavi knjaževe *Balkanske carice* da bi o publici uočio: „Prvi pogled na dvoranu za prestave pružao je odmah osobitu nasladu. Publika i glumci u istom istorijskom odelu!“²⁵ O predstavama *Balkanske carice* u Podgorici piše Jovan Sundečić u zagrebačkome *Viencu* (i ovaj tekst je prenijelo novosadsko *Pozorište*). Sundečić tom prilikom o publici zapaža: „Sve je zaodenuo kao cvet, svetlom i bogatom narodnom odećom, pa đerdani blistaju na odivama, kao i toke na junačkim grudima. Takvoga prizora ne možeš no samo u Crnoj Gori videti.“²⁶

U ovome kontekstu svakako valja pomenuti i zapažanja Sima Matavulja, jednoga od neposrednih učesnika u predstavama sa početka redovnog pozorišnoga života u Crnoj Gori. U svojim zapisima memoarskoga karaktera koji će nastati na razmeđu 19. i 20. stoljeća, Matavulj opširno opisuje kulturnu klimu na Cetinju i u Crnoj Gori osamdesetih godina pretprošloga stoljeća. Govoreći o predstavama u kojima je i sam učestvovao o publici primjećuje:

²⁵ Vidi: *Pozorište*, X/1885, br. 1, str. 2-4.

²⁶ Vidi: *Pozorište*, XI/1886, br. 22, str. 87.

„...prikaza se Balkanska carica pred gledaocima kakve je teško i zamisliti zajedno, a kamo li sakupiti, od kojih nepismena većina i ne vidješe pozorište, a među njima bješe kulturno prefinjenih i razmaženih, kakvima bi teško ugodila i pariska glumišta!“²⁷ U istome radu Matavulj posvećuje još pažnje publici na prikazanim predstavama: „Iako ti ljudi nemaju pojma o dramskoj umjetnosti, ipak koliko poznaju prirodnu pozornicu događaja koji se nižu u knjaževu dramatu, toliko shvaćaju motore strasti i neminovne sukobe i tragičnu veličinu svega toga, jer većinom i sami učestvovali u toj borbi; najposlije, to je nenačet dio naroda, koji nam je dao tolike pjesničke ljepote u svojim umotvorima. Kada se sve to uzme na um, videće se da take publike pred jednim glumištem nema nigde na svijetu, da nešto slično tome bješe samo u jelinskom narodu u doba Aristofanovo i Eshilovo.“²⁸

Ostavljamo zapažanja peru vučnih ličnosti onoga doba o pozorišnoj publici u Crnoj Gori sa početaka njenoga formiranja da bi prenijeli utiske o odnosu Crnogorca prema pozorištu kako ga je pod sam kraj 19. stoljeća, vidio i javno izrekao, u to vrijeme poznati, pozorišni pregalac. Krajem 1899. i tokom 1900. godine u Crnoj Gori je Dragutin Krsmanović, glumac, režiser i izvanredni organizator pozorišnih društva, sa svojom trupom profesionalnih umjetnika ostvario, možemo reći, punu pozorišnu sezonu. Pored Cetinja, Krsmanovićeva trupa je davala predstave u Nikšiću, a vjerujemo, mada nemamo sasvim sigurne potvrde, i u Podgorici i Rijeci Crnojevića. Pri odlasku sa Cetinja, oktobra 1900. godine Krsmanović je u *Glasi Crnogorca* objavio svoju izjavu koju držimo vrlo interesantnom za našu temu: „Kad sam se ono lanjske godine peo uz ovo surovo crnogorsko stijenje, u pameti mi se bješe ugnijezdila misao, da li bi ovaj narod, koji se rodio i odrastao u vječito ledenom kršu, a zabavljao se samo puškom i handžarom, mogao biti toliko pristupačan pozorištu, da se u njegovoj

²⁷ Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, Beograd, 1939, srtr. 242.

²⁸ Ibidem, 213.

sredini zadrži jedna pozorišna družina i dulje vremena. Moram priznati istinu, da sam ipak donekle strepio za uspjeh, što me opet nikako nije moglo spriječiti, da se ovdje na Cetinju pozabavim sa svojom družinom punu godinu dana. I danas kada se poslije jednogodišnjeg boravka opraštam sa poštovanom cetinjskom publikom, srećan sam što sam se u svojoj strepnji prevario, i što sam se duboko uvjerio da mrki Crnogorac nije samo vješt pušci i handžaru, nego da je osobiti ljubitelj prosvjete i umjetnosti. Vjerujte braćo Crnogorci, da nikada neću moći zaboraviti one prijatne časove koje sam u vašoj sredini proveo. Pa i onda, kada se poslije dugog niza godina budem nalazio u bijelom svijetu, misao će mi letjeti na ovo suro crnogorsko stijenje, na junački i plemeniti crnogorski narod i na njegovog Svijetlog i umnog vladara, Njegovo Visočanstvo Knjaza Nikolu I, sa cijelim viteškim domom Petrović-Njegoš.“²⁹

Zapažanja o crnogorskoj pozorišnoj publici do Prvoga svjetskoga rata završavamo opisom atmosfere u gledalištu Zetskoga doma na predstavi upravo otvorenoga profesionalnoga državnoga pozorišta 1910. godine: „Lože, parter i parket sa velikim brojem posjetioca dali su osobitu sliku, kakva se rijetko gdje može vidjeti. Narodni kostimi, bogate toalete dama, vojničke uniforme i evropska odijela sačinjavali su sliku punu scenarije i živopisnosti. I u toj se prilici pokazalo, da su kod naše domaće publike, koja potiče iz sredine jednog viteškoga i gospodskoga naroda, duboko razvijeni ukus za lijepo i razumijevanje dobroga tona i propisa pristojnosti.“³⁰

Držeći ih dovoljno rječitima, ostavljamo iznijete navode opisa pozorišne publike za ovu priliku bez širega komentara. Treba, međutim, ipak ukazati da će pozorišna publika, koja se tokom osamdesetih godina 19. stoljeća počela formirati i kasnije

²⁹ Dragutin Krsmanović, upravitelj pozorišta, „Izjava“, *Glas Crnogorca*, XXIX/ 1900, br. 43, str. 4.

³⁰ *Cetinjski vjesnik*, III/1910, br. 50, str. 4.

oblikovala pod krovom Zetskoga doma, svojim odnosom stalno svjedočiti o utemeljenosti dramske umjetnosti u biću crnogorskoga naroda, te potrebi i opravdanosti egzistencije teatra, odnosno institucije – državnoga profesionalnoga pozorišta u Crnoj Gori.

5. Na razmeđu etapa razvoja

Događaji koji su se odigrali pod krovom Zetskoga doma uoči Nikoljdana 1888. godine razdvajaju, ili je uvijek bolje reći spajaju, dvije etape (dijela) prvoga perioda u razvoju organizovanoga i kontinuiranoga pozorišnoga života u Crnoj Gori koji možemo dokumentovano pratiti. Proces razvoja pozorišne umjetnosti u Crnoj Gori započet 1884. godine možemo, do Prvoga svjetskoga rata, posmatrati u dva perioda: (1) do i (2) od formiranja i svečanoga otvaranja državnoga profesionalnoga pozorišta 1910. godine. Polazeći od karakteristika ostvarene pozorišne produkcije u okviru prvoga perioda (1884–1909) uočavamo dvije etape. Prvu etapu (1884–1888) čini period do prve pozorišne predstave u Zetskom domu, dok druga etapa (1889–1909), uz određenu prekretnicu 1896. godine, traje do formiranja državne ustanove Knjaževskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta.

Treba napomenuti da granična, 1909. godina na neki način ima karakteristike i prvoga i drugoga perioda. Tada otpočinju konkretne aktivnosti na formiranju državnoga tetara, formira se koherentna grupa domaćih diletanata koja intenzivno prikazuje pozorišne predstave i, konačno, u Crnoj Gori su angažovani prvi profesionalni glumci, te počinje da funkcioniše poluprofesionalno pozorište. Drugi period, započet 1910, traje do 1916. godine i završava se početkom okupacije crnogorske kraljevine. Kao sastavni dio ovoga perioda, možemo figurativno reći – epiloga, možemo posmatrati kulturna pregnuća u izbjegličkim logorima crnogorske vojske i naroda do potpunoga i formalnoga prestanka života suverene države – Kraljevine Crne Gore.

Vododjelnica prve i druge etape, kojoj ovđe posvećujemo pažnju nalazi se između dva dijela prvoga perioda razvoja teatra u Knjaževini Crnoj Gori, koja se znatno razlikuju po karakteristikama pozorišne produkcije. Na sami, veoma značajni, događaj za crnogorsku kulturu – početak kulturne misije pod krovom Zetskoga doma – koji se odigrao između dva dijela prvoga perioda razvoju teatra – već smo ukazali, pa se valja, makar tek, osvrnuti na osnovne karakteristike tih etapa.

Prvu etapu (1884–1888)³¹ karakteriše nastanak i relativno bujan razvoj pozorišne produkcije u Crnoj Gori te, što je od posebnoga interesa, početak izgradnje zdanja za potrebe, ne samo pozorišta, nego i kulture uopšte, ali i nauke, informisanja i opšte edukacije stanovništva. Poslije nekoliko predstava na Cetinju (januar-april 1884. godine) vrlo brzo su slijedili slični događaji u Nikšiću (februar, 1884. g), pa zatim u Podgorici đe je krajem godine otpočelo prvo gostovanje diletantske družine društva Cetinjska čitaonica. Na svečanome dočeku Nove 1885. godine i dan-dva kasnije društvo Cetinjska čitaonica i nekoliko članova Podgoričke čitaonice izveli su knjaževu *Balkansku caricu* u Podgorici. Ovaj događaj je pokrenuo pozorišnu produkciju u Podgorici, pa je o Uskrsu 1885. godine podgoričko društvo samostalno pripremilo i prikazalo nekoliko predstava. Tokom prve etape na Cetinju, pozorišnu produkciju organizuju i praktično realizuju najuglednije ličnosti: visoki državni činovnici, knjaževi rođaci, profesori, velikodostojnici... Sa prvom predstavom u Zetskome domu prestaće neposredno angažovanje na sceni tako visoko pozicioniranih ličnosti u državnoj i društvenoj hijerahiji. Figurativno možemo kazati da je prestalo *herojsko doba* crnogorskoga teatra. Za prvu etapu karakterističan je i veoma veliki prostor koji su pozorišne predstave dobijale u crnogorskoj periodici. O prvim predstavama na Cetinju, početkom 1884. godine, *Crnogorka* će donositi prikaze u nastavcima kroz nekoliko brojeva. Napomenućemo i to da je tokom ove etape (početne, 1884. godine) ostvareno samo jedno

³¹ Opširnije u: Luka Milunović, *Pozorište u Knjaževini Crnoj Gori 1884-1888*, Podgorica, 2001.

gostovanje strane profesionalne pozorišne trupe.

Krupan kulturni događaj koji je označio kraj prve i početak druge etape razvoja redovnoga pozorišnoga života u Knjaževini Crnoj Gori i pored svoga nespornoga značaja ukazao je i na osnovne unutrašnje suprotnosti u ondašnjemu crnogorskome društvu i državi. Predstava je data u novome pozorišnome zdanju – budućemu centru kulturnoga, pa možemo reći, i uopšte društvenoga i javnoga života prijestonice i države. Pokazana je dakle uočena potreba, za prije svega, kuturnim razvojem društva. Međutim, činjenice koje već pominjali – da pozorišno zdanje nije građevinski dovršeno, opremljeno i uređeno, te da nije formirana državna institucija, koja će gazdovati zdanjem, kreirati, organizovati i realizovati pozorišni i kulturni život upšte u Prijestonici države – samo su potencirane. Oštra suprotstavljenost potreba i mogućnosti postala je još vidljivija.

Tokom druge etape (1889–1909)³² realizovana je relativno skromna domaća produkcija uz znatan broj gostovanja profesionalnih pozorišnih trupa iz okruženja. Domaću produkciju su pripremali i izvodili profesori srednjih škola sa svojim učenicima, niži činovnici i zanatlije. To je vrijeme kada se pored čitaoničkih, koja su u prvoj etapi bila jedina, formiraju drugačija, takođe privatna, društva i preuzimaju primat u organizaciji kulturnih i uopšte javnih manifestacija. Poseban problem u organizaciji pozorišne produkcije u Prijestonici predstavljao je rad Crnogorske narodne skupštine koja će do izgradnje Vladinoga doma biti smještena i zasijedati u Zetskome domu. Praktično od 1906. do 1910. godine teško je bilo u Zetskome domu obezbijediti termin za pripremu i prikazivanje pozorišnih predstava. Važno je napomenuti da se, i pored svega, krajem ove etape formira grupa sastavljena od domaćih diletanata koji, koliko je moguće, kontinuirano pripremaju i prikazuju pozorišne predstave, te uz to, što je novi momenat, iskazuju spremnost da za bavljenje glumom trajno vežu svoju egzistenciju.

³² Opširnije: Luka I. Milunović, „Karakteristike pozorišne produkcije u Knjaževini Crnoj Gori 1889-1908“, *Glasnik odjeljenja umjetnosti*, CANU knjiga 30, Podgorica, 2012, str.179–196.

Kada su gostovanja umjetnika i trupa iz okruženja u pitanju, prije svega treba imati na umu znatne razlike koje donose u prezentiranju pozorišnih predstava crnogorskoj publici. Kažemo crnogorskoj, iako za mnoge od njih nemamo podataka da su, osim na Cetinju, gostovali ma đe u Crnoj Gori. Grupe profesionalaca koje su dolazile razlikovale su se po dužini boravka u Crnoj Gori, broju članova i njihovome sastavu (nerijetko se mijenjao u toku gostovanja), kvalitetu i umjetničkome nivou prvaka i grupe u cjelini, opremi (kulise, rekvizita, kostimi i dr.) ... Ako posmatramo samo broj dolazaka možemo reći da je tokom ovoga perioda, u proseku skoro svake druge godine dolazila po jedna profesionalna trupa. Ponuđeni repertoar svih trupa bio je veoma sličan, a sastojao se uglavnom od istorijskih drama i komedija-lakrdija. Snažnija dramska djela, ili ona sa socijalnom tematikom, rijetko su bila zastupljena na ovima repertoarima. Ipak, istini za volju moramo reći da su, iako vrlo rijetko, igrana djela autora kao što su: Vilijem Šekspir, Fridrih Šiler, Viktor Igo, ... ali i Srđan Tucić.

Najčešće je (jedini u više navrata) sa svojom trupom dolazio Đoka K. Protić – čak četiri puta (1879, 1884, 1898. i 1897. god). Nije putovao van Cetinja đe je obično ostajao 30–40 dana. Boravak drugih pozorišnih trupa je najčešće trajao kao i Protićev, ili čak i kraće. Od svih se po dužini boravka izdvaja trupa Dragutina Krsmanovića, što smo već napomenuli i, donekle, Dimitrija Ginića. Poslije pauze u dolasku putujućih pozorišnih trupa od nekoliko godina, koju je uslovalo zasijedanje Crnogrske narodne skupštine u Zetskome domu, posljednji je, na poziv društva Cetinjska čitaonica, došao 1909. godine Petar Ćirić sa svojom trupom.

Tokom druge etape u domaćoj periodici će biti mnogo manje objavljenih prikaza pozorišnih predstava. Uz to, prilozi u štampi će biti neredovniji i znatno skromnijega obima nego ranije, tako da samo na osnovu ovoga izvora ne možemo ni približno cjelovito rekonstruisati prikazani repertoar putujućih pozorišnih društava i njihov personalni sastav. Slično je i sa napisima u štampi o domaćoj produkciji.

Pozorište nam bjelodano pokazuje kako poslijeratni polet, generisan znatnima uspjesima na vojnome i diplomatskome planu, koji se naročito ošćao u prvoj polovini osamdesteih godina 19. stoljeća, tokom naredne decenije intenzivno slabi pod uticajem percepcije o neveseloj svakodnevici formiranoj pod pritiskom teškoga ekonomskoga stanja i načina upravljanja državom. Vjeru u očekivano, neposredno bolje šutra sa početka osamdesetih, do kraja stoljeća će zamijeniti zabrinuti pogledi u nesigurnu i nejasnu budućnost.

Kada je, uže gledano, ovaj aspekt naše teme u pitanju, možemo zaključiti da će se završetkom druge etape i sa njom prvoga perioda u razvoju pozorišpnoga života, odnosno otvaranjem i početkom rada državnoga profesionalnoga pozorišta na Cetinju u znatnoj mjeri promijeniti domaća pozorišna produkcija i odnos prema pozorišnoj umjetnosti u Crnoj Gori.

O Zetskome domu je riječ

Teatar je, to se često kaže, uvijek veoma ošćljiv indikator stanja u društvu. Ova konstatacija rijeko će tako snažno prijanja kao za Zetski dom. Izuzetnost Zetskoga doma, pored ove opšte karakteristike koja mu zaista pristoji, potiče i otuda što će istorijska sudbina učiniti da bude ukrašen osobenostima koje je teško pro-naći pod onim što tetar, ili kulturna institucija uopšte, uobičajeno podrazumijeva. Specifičnosti počinju sa samom izgradnjom zdanja. Zetski dom je građen za kulturne i opštedruštvene potrebe Crnogoraca, kao prvo, te veoma dugo opstao i kao jedino, takvo zdanje u državi i narodu kojemu pripada. Zetski dom – prvi i decenijama jedini teatar u Crnoj Gori – nikada nije bio samo pozorište. Još u proglasu sa najavom gradnje i svećanima bešedama pri polaganju kamena temeljca isticano je da će pod krovom Zetskoga doma biti mjesta za kulturna, naučna... i druga društveno korisna pregnuća i institucije. Sudbina države i naroda dodjeljivaće ovome zdanju vrlo različite, nekada najznačajnije državne, političke, kulturne, ali i neposredne humanitarne funkcije.

Od samih početaka pa do Prvoga svjetskoga rata u Zetskome domu svoje programe neće realizovati samo nominalni vlasnik, Cetinjska čitaonica, već i druga prijestonička i gostujuća domaća i inostrana društva, naravno, prvijestveno pozorišne trupe, družine i solisti. U Zetskome domu su, poslije prve premijere pa do početka prve redovne sezone stalnoga domaćega profesionalnoga ansambla, svoje repertoare prikazivali poznati glumački parovi i dramski prvaci iz okruženja sa svojim putujućima pozorišnim društvima (Protić, Lazić, Simić, J. A. Marković, Krsmanović, Ginić, Micić, Gavrilović, Ilić, Ćirić...), da bi, u sklopu jubilarnih svečanosti 1910. godine, tokom uspješnoga gostovanja, dio svoga repertoara prikazala i veoma ugledna teatarska kuća – Kraljevsko zemaljsko hrvatsko kazalište iz Zagreba.

Pod krovom Zetskoga doma, pored pozorišnih predstava, biće organizovane i izvođene vokalne i instrumentalne muzičke priredbe, koncerti, bešede, proslave, zabave sa igrankama, škole plesa, razne izložbe, sportske manifestacije (bilijar, šah, gimnastika, mačevanje...), bioskopske predstave... Održani su mnogi politički i državni skupovi. Pod krovom Zetskoga doma inaugurisan je prvi Ustav Knjaževine Crne Gore. Od svoga konstituisanja, do izgradnje posebno namijenjenoga zdanja – Vladinoga doma, u Zetskome domu je zasijedala Crnogorska narodna skupština. Tokom ratova Zetski dom funkcioniše kao bolnica. Tu se liječe bolesni i ranjeni vojnici sa frontova.

Već je konstatovano da Zetski dom u stvari nikada nije bio tek urbana jedinica. Činom sazdanja i kroz trajanje je bila znak, pojam, simbol, aktivni amalgam, možda je najbolje reći – skladan spoj najviših humanih vrijednosti i principa sa umjetnošću i kulturom. Zetski dom je zapravo ideja i u isto vrijeme kulturna i društvena akcija. Kroz decenije postojanja, ova institucija uspjela se uz mnoge stepenike, koji su obično odražavali stanje i moć naroda kojemu i sama pripada. Zato su odgovori na pitanja o sudbini Zetskoga doma uvijek bili, a i ubuduće će biti, sadržani u sudbini crnogorskoga naroda.